

VESZPRÉMI VÁROSKÉPEK A VESZPRÉMI LACZKÓ DEZSŐ MÚZEUM GYŰJTEMÉNYÉBEN

Veszprém régi látképeinek összegyűjtése, muzeális megőrzése, a képi forrásanyaghoz kapcsolódó adatok őrzése és a feldolgozás szükségessége már a múzeum-alapító Laczkó Dezső számára is fontos volt. Nagy hangsúlyt helyezett a város történetével kapcsolatos képes dokumentumok gyűjtésére. Az 1990 óta az ő nevét viselő veszprémi múzeum Veszprémet ábrázoló képanyagának zöme az ő igazgatósága alatt gyarapította a múzeum gyűjteményét. Más muzeális intézmények gyűjteményében is jelentős számú Veszprémmel kapcsolatos grafikai úton sokszorosított vedutával találkozhatunk, mindezeknek ismertetését mindmáig leggazdagabban Korompay György városmonográfiájában találjuk meg.¹

A veduta látkép, város vagy épületcsoport tárgyilag hű, távlati ábrázolása festményen, rajzon, illetve metszeten. Valamely várost és környékét magasabb helyről ábrázoló mély távlatú, széles látókörű tájkép. A XV. században életre hívott veduta műfaj szakított az antik művészet egy-egy városra nem jellemző, csupán a "polisz" fogalmát képből megfogalmazó illusztrációkkal. Az ókorban sem a sematikus városábrázolások, sem a pompeii épületábrázolások - amelyeknél sok, a látképeknél fontos perspektíva-megoldással is találkozhatunk -, sem a Tabula Peutingeriana-nak nevezett ókori útikönyv-másolat nem fedi a későbbi vedutának nevezett hiteles városkép fogalmát. A középkori épület-modellek (veduta ideata, Sammelvedute) olyan fikatív épületegyüttest láttatnak, amely ugyanúgy nem felel meg az objektív ábrázolásnak, a veduta műfaji követelményeinek, mint az igencsak közkedvelt donátorok, alapítók kezében tartott épületmodellek. A középkorban egy konkrét város felismerhető képi megjelenítése a művészet számára ugyanúgy közömbös volt, mint maga a földi valóság.²

Az egymással egyre szorosabb kereskedelmi és politikai kapcsolatot tartó világban a földrajzi ismeretek pontosításának az igénye nemcsak a térképkészítés fejlődését segítette elő. A városok fejlődésével párhuzamosan erősödött a városok egyre precízebb felmérésének és jobb megismerésének az igénye. Kialakult a madártávlati kép, amely egy kiemelkedő - a valóságban nem létező - pontról a város helyszínrajzával egybekomponáltan mutatja be az egyes városok vagy városrészek látképét. Erre az úgynevezett planveduta műfajra gyakran jellemzőek perspektivikus következtelenségek: együtt látható rajtuk a helyszínrajz, amelyet előnyben részesítenek, és egyéb előtér-ábrázolások, amelyeket oldalnézetben láthatunk. Szerepelnek még a képeken számok és betűk, és a hozzájuk tartozó magyarázatok: tájékoztató, rövid szövegek, illetve nevek, amelyek a pontosabb topográfiai ismertetést szolgálják.

Később csökkentek a magyarázó szövegek, kevesebb felirattal találkozhatunk, de közben nőtt a művészi hatásra törekvő képszerűség igénye.

A reneszánszban alakult ki az a valóságúságra törekvő városkép, amely - nagyon sokszor lokális megbízásnak eleget téve - az adott település valamely épületében állta ki az eredetivel való összevetés próbáját. Ennek a legismertebb és az európai művészet történetét tekintve a legzseniálisabb példája Ambrozio Lorenzettinek a "Jó és Rossz kormányzás" című freskója a sienai Palazzo Pubblico-ban. Ez a monumentális sorozat egyszerre enciklopédikus ábrázolása a középkori világnak és a reneszánszban fontos szerepet betöltő hatalomnak - egyben ennek a költői allegóriája.

Korban ezt megelőzi Masolino da Panicale (1383-1440) freskója Castiglione városában. Masolino festészetének kapcsolatát jelent a trecento hagyományai és a kora reneszánsz festészetének között. 1425-ös magyarországi utazása után Branda Castiglioni megrendelésére, palotája emeletén készítette el falfestményét, amely hegyes tájat ábrázol várakkal. A bíboros alapításai, építkezései kapcsolódtak azokhoz a városokhoz, amelyekhez személyes kapcsolat fűzte, így Veszprém városához is. Ezért tartja úgy a hagyomány, hogy a hegycsúcsokon szereplő várak Veszprémet ábrázolják.³

Az 1400-as évektől kezdve a veduta az európai táj-ábrázolás mindennapi gyakorlata lett. A XVI. századra az egyes egyedi, szentkép-háttérként megfestett épületegyüttesek, vagy egy-egy középületben megfestett városkép helyett, grafikai eljárásokkal sokszorosított önálló sodott városképek időszaka következett el, különösképpen az északi, németalföldi és német művészeknek, rajzolóknak köszönhetően. A sokszorosított veduták gyűjteményeinek egyes csoportja - a középkori hagyományt folytatva - ugyanannak a dúcnak más-más neven található darabjaiként is szerepelnek. A szakirodalom megkülönböztet képzeletbeli vedutákat és topografikusnak nevezett rajzokat. Veszprém esetében ez egyrészt egyszerű városképet jelent, másrészt olyan helyszíneket, amelyek jelentős történeti események színteréül szolgálnak. Ilyen például az 1580-as, a várerődítmény szempontjából jelentős Giulio Turco-féle alaprajz, és a későbbi csataképek.

Ez utóbbiaknál is igyekeztek Veszprém várának karakterisztikus jellemzőit megjeleníteni. Veszprém kialakulásánál kiemelkedő szerepet játszott a város fekvése - a nem mesterséges, társadalmi szükséglet mellett. Földrajzilag Veszprém különleges adottságokkal rendelkezik. A Séd kivájta magának a medrét, körülöleli a várhegyet, amely így kiemelkedve a fennsíkbeli a középkor óta a város védőrendszerének, és ezzel magának a városnak az ősi magja. Elhelyezkedésénél fogva a várhegy és a rajta levő objektumok mélydombmű-szerűen emelkednek ki a dolomit fennsíkbeli. Ez a speciális fekvés legjobban a vár keleti ábrázolásainál érvényesül. Éppen ezért a vár kelet felőli nézete a legkedveltebb, leginkább kultivált nézőpont Veszprém bemutatásához.

Veszprém első látképei a XVII. századból

A XV-XVI. század fordulójára datálható és hitelesnek tekinthető városábrázolások között Budáról a Schedel krónika látképe ismert. A Veszprémről készített első hiteles városképek csak egy századdal később születtek.

Ezek Czennerné Wilhelm Gizella kimutatásai alapján⁴ Wilhelm Dillich 1600-ban Kasselban kiadott "Ungarische Chronica" könyvének illusztrációjára vezethetők vissza (1. ábra). Wilhelm Dillich képén az előtér baloldali kopár fája, és a jobboldali két lombos, erőteljes fatörzs, mellette pedig a patakra utaló nyeregterős malomépület emeli ki a középtérben kelet felől ábrázolt várat. A székesegyház romos épülete látszik az oldalra fordított szentéllyel és az

őrtorony-szerűen megmagasított toronnyal, mellette két apró földszintes épület emelkedik ki a várhegy fala fölé. A kép baloldalán emelkedő vigyázótorony és a székesegyház tornya közötti tető nélküli torony (minden bizonnyal a Mindszentek vári egyháznak a templomtornya), egy négyszögletes sarokbástya, majd a királyi palota és két emeletes épület látható, amelyet beépített falszakasz követ, falbástyával. Előttük kanyargós palánk-sor. Ez a védett palánk-kerítés, amely a későbbi ábrázolásokon is jól felismerhető - V.P. Zimmermann-nál és Birkensteinnél is -, cölöpökből, sáncokból épített "palánk" volt, külső kapuja a mai Sörház lépcső és Francsics lépcső között nyílt, a mai Séd Mozi helyén lévő nyilvános vesztőhellyel szemben. Veress D. Csaba kutatásai alapján⁵ az 1714. január 16-án írott házvételi szerződésben említett "palántás kert"-ről van szó, amely a korábbi formáját idézve "palánkás kert" volt, és ebben a szóhasználatban nem veteményes kertet jelent, hanem "palánkával", azaz "palánkkal" kerített helyet, amellyel a vár déli főkapuja elé került, az 1295-ös említéstől "Beszédkőnek" nevezett piacteret védték. Ez a hely arra is szolgált, hogy a XVI. századra több száz fős őrséget tartó veszprémi végvár lovaságának elszállásolásául szolgáló épületekhez védelmi rendszert biztosítson. A Wilhelm Dillich metszeteinek előtérben álló két, egymásba hajló fa törzs részben takarja a Benedekhegyet. Szerepel még a képen az Úrkút-forrás, a Sárvíz-patak és a Szent Katalin-szeg romos épületei. Wilhelm Dillich kiindulási rajza minden bizonnyal a helyszínen született. Eredeti felvételi rajzának körülbelüli nézőpontja egy, a ma Jutasra vezető úttól a vár felé közelebb eső széles távlati képet nyújtó környék. A későbbi ábrázolások másik előképe az 1603-ban Nürnbergben megjelent Ortelius "Chronica"-ja. Ebben a jeles nürnbergi festő és rézkarcoló, Johann Siebmacher rézkarca szintén kelet felől ábrázolja a várost (3. ábra). Wilhelm Dillich képének előtérével ellentétben ezen két karcsúbb, vékonyabb törzsű egymásba hajló fa és a kép balján az apró palma-szerű fűcska jobban hagyja érvényesülni egyrészt a várhegyet, másrészt a török temető-jelzésű Benedekhegyet. Siebmacher rézkarcán alul, négy oszlopban betűkkel és számokkal ellátott feliratok (Das Thumbstift, Türkisches Begrabnis, Ein Prunnenqual, Sarvitz Bach, Zervallene Stadt) segítik a tájékozódást.

A harmadik előkép, W.P. Zimmermann-nak a Dillbaum-féle "Eikonographia"-ban megjelent rézkarca.⁶ (2. ábra)

Ez a mozgalmas csatakép a törökök ostromát ábrázolja, a kép feliratának megfelelően 1593. szeptembe-

réből. A krónikák szerint ugyan a hadtest Veszprém alá vonulása október első napjaira tehető, de ez az elterés mit sem von le az illusztráció értékéből. Ez az érzékletes képes hadi tudósítás a korábbi előképeknel erőteljesebben torzítja a várat, hosszában zsugorítva az erődítményt, és így lehetőséget teremt a sokalakos előtér segítségével a mozgalmas hadművelet bemutatására. A kép balján hosszú sorokban, a palánsor mellett és a Benedekhegy irányában masíroznak a fegyveres harcosok. A kép jobboldalán a törökök sáttengere és az apró alakok sokasága Szinán pasa 50 000 főnyi hadseregét jelképezi. Az előtér apró jelenetei, a szemből és oldalt ábrázolt lövészek figurái, a lovas-dárdás turbános cirkáló alakok, a pasa harminc ágyújából előtérbe állított példány életszerűvé, teljessé teszik az ostrom képét. Zimmermann ábrázolásának érdekessége a mozgalmasság. A képfelületet benépesítette harcba induló gyalogosokkal és lovas harcosokkal. A pár vonással jellemzett hadak, a turbános figurák kiválóan érzékeltetik a hadsereg tömegét. A hangsúly nem az ostromlott erősségen, hanem a figurális részen, a hadi tudósításon van. A kép középpontjában maga az ágyúzás áll. A Benedekhegyen működésben lévő ágyúállás látható, az ágyútűzet nagy gomolygó folt jelzi. Ennél még hangsúlyosabb a kép bal oldali felső részén az épületek fölött látható két óriás robbanás-felhő, bennük a felrobbant katonákat levegőben bukfencező pálcika-emberkék jelzik. A vár kapitánya, Speciacasai Samaria Ferdinánd által a piacon elásatott 70 mázsa, kanóccal ellátott puska por felrobbanása volt a vár elestének a záróakkordja. Az ostrom képe tájékoztat az eseményről, amelyet a korabeli források és későbbi kutatások is hitelesítenek. Az ostrom, és az azt követő öt évig tartó török uralom érthetővé teszi, hogy a későbbi városképek - átvéve a karakterisztikus keleti nézetet -, a vár állapotát, a környező település épületeit romos állapotban mutatják.⁷ A Sibmacher-féle rézkarc jelenik meg egy másik rajzon is, a kép bal felső sarkában, szögletes fél-kartusban; a képfelületet uraló téma pedig Palota ostroma (Felirata: WAHRE CONFRACTUR DER BELEGERUNG PALOTTA, UND VESPERIN IN UNGERN. ANNO CHR I 1593 Mense octob.) A nagy hadmozdulatokat, az ágyúvédő kasokkal felállított ágyúállásokat, a törökök szálláshelyeül szolgáló sátor-elrendezéseket felvonultató képnek a palotai történeti kutatás szempontjából van jelentősége, a veszprémi veduta semmi említésre érdemes változást nem mutat a korábbi, önállóan is megjelent ábrázoláshoz képest. Ugyanennek a Sibmacher-féle 1593-ból származó képnek van egy 1837-ből származó könyvatos reprodukciója,⁸ az ábrázolás kettős vonalas kerete

alatti bal alsó sarokban jelölve Me. Tóth János 1837-es évszámmal (5. ábra). A kép a korábbi rajz magyarázó szövegeit magyarította: 1. A Vár, 2. Székes Templom, 3. Úr kút, 4. Török temető, 5. Város (A Szent Katalin-szeg értendő alatta), 6. Séd.

A XVII. századi városképek között a fent, felhők között elhelyezett, VESPRIN címmel ellátott, aprólékos gonddal elkészített városkép madártávlatból mutat egy épületegyüttest. A kép megerősített bástyaszerű várfalat és helyrehozott nyeregterős emeletes épületeket mutat. A várat keletről ábrázolja, de valamelyest délibb nézőpontból, mint a korábbi előképek. Ennek következtében egy földrajzilag nem azonosítható hegy, illetve domb áll körülbelül a székesegyház és a vigyázó torony közötti terület felénél. Az ábrázolás valószínűleg nem a helyszínen készült.⁹ Álló téglalap formátumú keretben van elhelyezve az a Vesperin szószalagos városkép Veszprémről, melynek az alján helyezkedik el a magasabb nézőpontból megfogalmazott várhegy kelet felőli nézete, a székesegyház előtt álló dombon őrtoronnyal, a kép bal oldalán helyrehozott várfallal, kapuval és vigyázó toronnyal. A nagy ívet leíró Séd patak mindkét partján apróbb települések vannak (Sárszeg és Szent Katalin-szeg), a patak hídja mellett pedig az úrkuti malom épülete. A kép jobb sarkában a kép középpontja felé ökröt hajtó botos, kalapos figura fokozza a térbeliség érzetét.¹⁰ A képmező felső kétharmadában bojtossal ellátott farúdon fejét jobbra fordító sas-madár papírtekerceset tart. A tekercs lelógó felületén, középen két koncentrikus kör, bennük feltehetően mérést segítő kör-sugarak, részben meghosszabbítva, betűjelekkel ellátva. Szintén XVII. századi az a várról keletről Lucas Schnitzer által készített metszet, amelyre a jeles rézmetsző a kép jobb oldalának előterében repousoir figuraként egy alakot állított, aki a fején és két felemelt karján három madarat tart (4. ábra). Az 1638-as metszet szójátékot is magában foglaló latin és német közmondásainak magyar megfelelője az „Amit ma megtehetsz, ne halaszd holnapra”¹¹. A képen a várhegy erődítménye nem tér el lényegesen az előképektől, a Séd partján fekvő kis létesítmények viszont miniatürizált bástya-szerű apró modell-képeket mutatnak a kis települések házacskái helyett. Kivétel a hitelesnek ható úrkuti malom nyeregterős épülete. A múzeum gyűjteményében több, az előző kelet felőli városképekre visszavezethető metszet is található. Ezekon sem hitelességet jobban érvényre juttató elemek nem szerepelnek, sem kvalitásban nem mutatnak különbséget maguk a képek a korábbiaktól. Ugyanez vonatkozik némely XVII. századi metszet után készült XIX. századi acélmetszet-másolatra is. Talán Gaspare Bouttats 1864-ből származó

rézmetsete kivétel ez alól.¹² A XVII. század második felében dolgozó antwerpeni rézmetsető az ismert keleti nézetből láttatja a várat, a kép középterében a szinte folyamra dagadó Séd patakkal, partján erődítményszerű épületekkel, és a kép előterében a centrumban álló lombos fa mellett, a kép jobb sarkában - ellensúlyozandó a baloldali, hangsúlyos várat - lovas bajvívók az őket nézők gyűrűjében, egy kis magaslaton. A XVII. századi Veszprém-ábrázolások egyedi darabja a karlsruhei gyűjtemény tusrája 1667-ből.¹³ Ritkán látható a várnak és falainak nyugat felőli képe, helyszínrajzzal kiegészítve. Jól felismerhető az erődítmény védelméül szolgáló palánk-kerítés is a rajzon.

Változó városképek az 1700-as évekből

A Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményének Veszprémet ábrázoló metszete is a vár nyugat felőli képét mutatja. Túl a város történetének zivataros XVII. századán - amikor is tízszer cserélt gazdát Veszprém - az ostromok után Lipót 1702-es rendelete és Heister seregének rombolása fejezi be a város pusztulását. A város XVIII. századi fejlődésének jelentős eseménye a temetőhegyi városrész szépségi zász városokról elnevezett, „Tizenháromváros” névvel illetett részének kiépülése - amelynek érzékletes ábrázolásával a Berken-féle rajzokon találkozunk, - és a város fejlődésében szerepet játszó, a vártól délre eső terjeszkedés. Legalább ilyen jelentősek a barokk kori újjáépítések: a vár szakrális központjának létrejötte is, a Püspöki Palota, a Nagyréposti ház, a kanonok-házak megépülésével, a vár topográfiailag meghatározó terének és utcájának kialakításával. Mindezek közül a már említett, Werner-féle legjelesebb metseten elsősorban az újjáépítés és a dél felé való terjedés észlelhető, valamint a várból lévő épületek rendezettség. A várost viszonylag ritka, nyugati nézetből bemutató ábrázoláson¹⁴ az Eszterházy Imre által barokk stílusban felújított székesegyház, a ferences templom, az előtérben a Szent Anna templom és a kép jobboldalán az elővárosnak számító piactér és Cserhát látható. Egy megújult, felépült, bővülő város. A képen, a kartus két oldalán az angyalok tartotta szószalagon tájékoztató helymegjelölések, a kép alján, az üres címertartó kartus két oldalán pedig két hasábon a városra vonatkozó történeti magyarázat. A művész, Friedrich Bernhard Werner azon rajzoló közé tartozott, akik nem másod-, vagy sokadkézből vették át az ábrázolt és felhasznált városképeket. Több ízben is járt Magyarországon, és utazásának során felkereste Veszprémet is. A város történetére vonatkozó korrekt információi feltehetően Bél Mátyással való kapcsolatából származnak.¹⁵

A város centrumának kialakulásában a keleti nézetben

a látványt uraló Püspöki palota impozánsan jelenik meg az 1700-as évek végén a tollrajz alapján készült céhlevél-nyomtatványon.¹⁶ A város földrajzi fekvéséből következő jellegzetes keleti nézetet meghatározzák a székesegyház és a Vigyázó torony karcsú tornyai, de meglepő gondossággal és pontossággal tölti ki a kép előterét a Sárszeg és Szent Iván szeg, vagyis a Cserhát - Buhim - Aranyosvölgy megmunkált kertjeinek rendezett körvonalai.

Válogatás

a XIX. századi Veszprém-ábrázolásokról

Mindezidáig nem ismert nézőpontot jelenít meg az 1860 és 1870 között működött Slowikovsky Ádám festő, litográfus kromo-litográfiája a veszprémi Kálvária-dombról (10. ábra). Az életkép-szerűen elhelyezett álló, illetve virágot szedő alakok a Szent Miklós szeg dombjáról láttatják a veszprémi székesegyház barokk tornyait, a tűztornyot, a jeruzsálemhegyi református templom tornyát, és a püspöki jószágkormányzósági épület helyén még egy furcsa falrész. A magaslatról készült városképen ez a falrész takarja a belső püspökkertet.¹⁷ Ugyancsak a XIX. század hatvanas éveiben készült az a várost ábrázoló látkép, amelyen a korábbi nézőpontoktól eltérő helyszínről láthatjuk a vár öt tornyát és a református templom kiemelkedő toronysisakját. A veduta a régi Szent László kápolna előtérben mutatja a várhegyet, a kép jobb sarkában pedig többalakos kiránduló, beszélgető társaság tölti ki az előteret.¹⁸ A veszprémi vár dél felőli nézete látható a ferencesek templomának tornyával és a vigyázó toronnyal, valamint a kép jobb szélén a református templom tornyával azon az előbbi kompozícióhoz hasonló olajfestményen¹⁹, amely a XIX. század második felében készült, alapul véve az Berndt és Engelnél megjelent színes litográfiát, előtérben a régi Szent László templommal. A kép napsütötte kék égbolt előtt mutatja be a veszprémi várat, a Szent László templom hátsó falán egy zománczott óralappal - amely óra működőképes - és a kép jobb alsó sarkában egy nyílással, amely a zenélő szerkezet működését segítette elő. Az egyszerű eszközökkel megfestett képcske azoknak a populáris, különböző technikákkal készített, másolt városképek rokona, mint például a Veszprémet ábrázoló XIX. századi szalmaképek, amelyek elsősorban keleti nézetből ábrázolják a várat. Ezek a többnyire anonim műalkotások a konkrét megfigyelést sokszor másolás útján érvényre juttató megjelenítéssel tesznek eleget a közönségigénynek és az általános városképről kialakított vizuális közhely-képet elégítik ki, ezekkel a sokszor határeseteket képviselő technikákkal. Művé-

szí megfogalmazás terén nem hoznak semmi eredetit, bár ezek a speciális műfajok tulajdonképpen külön kutatást és feltárást igényelnének.²⁰

A város és a vár kapcsolata jól érvényesül a Rohbock metszeten és a rajza után készült acélmetszeten (Fesca 1856), amely a Betekints völgy irányából mutatja a nagyszeminárium épületével és a Körmenyi kanonok-féle házzal induló várképet, a napfényben fürdő székesegyház barokk tornyait, és a többi várbeli templom vertikálisát - egészen a kép jobb szélén látható jeruzsálemhegyi református templom karsú tornyáig. A Sintér domb előtti Betekints csárdához vezető út tagolja a kép előterét, a gémeskút a szekérrel a couleur locale hangulatos érzékeltetésének az eszköze.²¹

Berkeny (Berken) János Sámuel városképei

A múzeum városképi kollekciójának legszebb darabjai a három színezett Berkeny tollrajz.²² (7-9. ábra) A veduta-készítés műfaji adottságainak köszönhetően igen ritka az, hogy eredeti rajz maradjon fenn egy városról, bár ismert több mester munkamódszere is, így például tudott az, hogy F.B. Werner a helyszínen ceruzával készítette el a felvételi rajzokat²³, majd ezeket a rajzokat este tollal és tussal véglegesítette és szükséges magyarázó feliratokkal látta el, de - ezek nem maradtak fenn, csupán a sokszorosított példányok. Egyrészt ezért külön öröm, hogy egyáltalán büszkélkedhetünk eredeti egyedi rajzzal, illetve rajzokkal Veszprémről, másrészt az is növeli az ábrázolások értékét, hogy sok jelentős városszerkezeti átalakulás után a nagy lendületű építkezések eredményeiről nem egy vándor-rajzoló készített skicceket, hanem egy helybeli származású, ábrázolásban jártas tanult mester, akinek északról, keletről és délről készített rajzai körképszerűen adnak hiteles képet Veszprémről. A városi tanácsülés korabeli jegyzőkönyve megőröki a veszprémi céhek és céhmesterek érdemét, hogy közös megegyezéssel elkészítették „Veszprém városa rajzolatjának rézbe metszését Berken „földmérő” úrral.”²⁴

Berkeny János Sámuel kalandosnak mondható életutat járt be. Életrajzával kapcsolatban különböző adatok láttak napvilágot. Berkeny feltehetően 1765-ben látta meg a napvilágot, minden bizonnyal Veszprémben.²⁵ Dolgozott az Esterházy családnál nevelősködő Görög Demeter műhelyében is a Hadi és Más Nevezetes Történetek, a Magyar Hírmondó és Görög Demeter Vármege atlaszában rajzolójaként. Görög Demeter és gr. Széchenyi Ferenc támogatásával²⁶ jutott el a század utolsó két évtizedében virágkorát élő bécsi Cs. Kir. Egyesített Képzőművészeti Akadémiára²⁷, hogy a kor szokásához

híven ott tanulja ki a rézmetszés mesterségét. 1790. június 9-én iratkozott be az Akadémiára²⁷, és Bécsben elsősorban térképészként működött. A nevéhez köthető mintegy százötven szignált térkép²⁸ közül bennünket kettő érdekel különösképpen: 1790-ben készítette el Oláhország térképét, amelyre büszke öntudattal ráírta: „Veszprémi Fi Berkeny rajzolta és metszette Bétsben, 1790”²⁹, illetve az Országos Széchenyi Könyvtár példánya szerint az egy évvel később már megerősítetten is használható³⁰ nemes előnévvel együtt: „rajzolta és metzette Nemes Berkeny János Veszprémi Fi Bétsben 1791”³¹. Első Veszprém „ábrázolása” a veszprémi székesegyház ábrája a Gerlisch-féle Veszprém megye közigazgatási térképen, amelyen a csatahelyek, fürdők, utak, nevezetes épületek feltüntetése között Veszprém azonosítási jelül a székesegyház egyszerűsített homlokzati képe áll.³²

Igényes, művészi névrajzú, ámde egyszerű domborzati rajzú térképeinek elismerése mellett a szakirodalom értékelése megoszlik Berkeny munkásságával kapcsolatban. Mivel figurális metszetei, rajzai a veszprémi rajzok és Korabinszky Atlaszában a címlapján, a kötésén, az előszaván és tíz ábráján megjelenő szignatúrája kivételével szignálatlanok, a szakirodalom viszonylag kevés munkájával foglalkozik mélyrehatóbban.³³ A Veszprémről készült rajzok 1817-es dátuma is bizonyítja, hogy Berkeny távoli munkái mellett minden bizonnyal több ízben is hazalátogatott szülőföldjére³⁴, bár 1816-ban Pozsonyban telepedett meg, ahol hirdetést tett közzé, hogy névjegyet, váltót, arcképet és más effélet metsz rézbe.³⁵ A szakirodalom egyöntetűen elfogadja Berkeny 1822-es elhalálzásának az évszámát.³⁶

Berkeny Veszprémről készült rajzain fontosnak tartotta feltüntetni németül és magyarul, hogy "Nach der Natur gez. v. Berken 1817 A természet után rajzolta Berken", valamint az ábrázolás témáját is: Veszprém városának kinézése Északra (Ansicht der Stadt Weszprim von der nodlichen Seite). A nagyméretű (52 x 73,5 cm) tollrajz alján szerepelnek a feliratok, a bal szélén a művész neve, majd a kép címe, és alatta magyarázó feliratok tüntetik fel a jelentős, felismerhető épületeket: a szemináriumot, a székesegyházat, amelyet Cathedrale Templom névvel jelöl, a Püspökháznak nevezett püspöki palotát, a Piaristák Házát (a piarista rendház épületét), a háttérből kiemelve távolabb "A reformátusok tornyát", a "Piaristák iskoláját (a Gimnásiumot)" és az új városházánál álló Vigyázó Tornyt. Mint láthatjuk, a képen jól követhetőek az 1700-as évek utolsó harmadának jelentős várbeli építkezései, a piarista rendház és iskola, amelyre 1793-ban építették fel a második emeletet, s így a püspöki palota mellett a vár keleti nézetét

nek a nagyszeminárium épületével azonos hangsúlyú, nagytömegű, domináns épülete lett. A nagyméretű, fekvő formátumú rajz horizontjából kiemelkedő épület-körvonalak a kép egyharmadát kitevő égbolttól rajzolódnak ki. A vártól délre felismerhető a zirci cisztercita rend által 1793-ban épített, manzard-tetős copf stílusra utaló, füzérekkel díszített tető-attikájú későbbi Pósa ház, de a szintén 1793-as Kapuváry ház díszes attika-szerű tetőépítménye is jól kivehető háztömb, közel a kép bal oldalához. Az előtér enyhe ívű legelőinek életképet bemutató részén a négyökrös szekér mellett álló pipázó alakok öltözeténél felismerjük azokat a jellemző ruhadarabokat, a bő vásongatyát és gömbölyű pörge kalapot, amelyet a Veszprémbe látogató neves francia geológus, Franz Sulpice Beudant is megörökített utazás során szerzett élményeiről írt művében.³⁷

A másik, alacsony horizontú városképen látjuk "Veszprém Városának kinézését Délről" (Ansicht der Stadt Wesprim von der mittagagigen Seite), most is a kép bal oldalán, közvetlenül a rajz alatt szerepel magyarul és németül a felirat: Nach der Natur gezeichnet von Berken 1817 (A természet után rajzolta Berken), alatta, nagyobb betűkkel, először magyarul, majd cifra, díszes gót betűkkel a kép címe, és szintén a bal oldalon, a cím alatt a magyarázó feliratok: x A Reformátusok temploma; xx A Franciskánusok klastroma; xxx A Cathedrale Templom; xxxx A Convictus; xxx A Vármegye Háza; xxxxxx A Vigyázó Torony; xxxxxx A királyi Sóház; xxxxxx A Kaszárnya. A kép jobboldalán több, nem beazonosítható, magas apró tornyos kis épület, építmény is látható (talán magtárak vagy tárolók), jobb oldalon a Kálvária domb, keresztel. Felismerhető még a Ferencesek huszártornya és a Tűztorony mögötti várfal is. Mégis, a képnek a felismerhető épületek, a jellegzetes városkép ellenére szinte domináns témája az előtér gyümölcsöse. A rendezetten álló apró fácskák között, a kép centrumában négy egyházi személy látható, nyakukban kereszt, a középső alak kezében bot. Előtte, tisztos távolban kezében kalapját tartó, kissé meghajló alak áll. A kertben dolgozgató, locsolós, targoncás figurák mellett a kép jobboldalán egyenruhás, illetve kutyás, kisgyerekes társalgó párok vannak. A kép középtengelyétől kissé balra, oldalt ábrázolt csizmás, kalapos férfi, halványkék kabátban, kezében távcsővel minden bizonnyal az alapos munkamódszerét is bemutató rajzoló, maga Berkeny. A lajtorjás szénaboglya, a kerítéssel szegé-

lyezett gyümölcsös a maga figuráival a várost meghatározó, domináns egyház városban való jelenlétét eleveníti meg, szinte kedélyes életképi megfogalmazásban. A fekvő formátumú, nagyméretű (48 x 71 cm) kép vízszintes tagolása a hegyeket alig felismerhetővé teszi, inkább lapályos benyomást kelt.

Veszprém városának legritkább esetben megörökített nézetét rögzítette a rajzoló a harmadik képen. Ismét bal oldalt, közel a rajz keretéhez helyezte el a "A természet után rajzolta Berken" (nach der Natur gezeichnet von Berken 1818) feliratot, és ismét két nyelven is feltünteti a kép témáját: Veszprémben az Úgy nevezett Tizenhárom = Városnak le Ábrázolása (Die Vorstellung der sogenannten dreizehnstadt in Wesprim).

A horizont vonalán lágyan hullámzó dombok elvezetik a tekintetet a kép jobb oldalán tornyosuló várbeli épületekhez. A magyarázó feliratok nélküli, kissé befejezetlen benyomást keltő, az előzőekhez képest elnagyoltabban megrajzolt kép előtérben nagykarimás kalapú figura (talán maga a rajzoló?). Baljában maga mellett távcsövet fog, jobb kezével a vár felé mutat, a kopár szikla fölött tornyosuló épületekre: a székesegyház kettős barokk tornyára, a Körmendi kanonok házára, a Nagyszeminárium épületére. A várfaltól balra a Benedekhegy, mögötte templomtorny, keresztel. A kép bal felső részéből, a falusias házacska-kák közül kanyarog át a képen a jobb alsó sarokba a Jókai utca (Hosszú utca), a földszintes nyeregtetős, kontyvetős kis épületeivel, barokk homlokzatú házacskaival, a szépen megformált kerítéssel. A kép közepe táján a jószágkormányozóság nagypadlásos, magas épülete látható, az úton szekérrel. Előtte vezet a patak tér hídjá. A fekvő formátumú kép (51 x 74 cm) elnagyoltabb színezésű. Jobb sarkához közel az 1720-as évek elején Volkra püspök végrendelete értelmében - akkor még szabadon, volutás posztamensen - felállított Nepomuki Szent János szobra látható. A szobor jelezte a püspöki és káptalani városrészek határvonalát.

Az aprólékos, precíz rajzú, finom, halvány színekkel kifestett Veszprém-ábrázolások a múzeum képzőművészeti gyűjteményének értékes várostörténeti anyagát képezik. A gyűjtemény későbbi korból származó darabjaival a tudatos városépítés történetébe ágyazottan lesz érdemes majd foglalkozni. A Veszprémről más gyűjteményekben fellelhető ábrázolások egyre szükségesebbé teszik egy nagyobb teljességre törekvő, teljesebb corpus elkészítését.

JEGYZETEK

RÖVIDÍTÉSEK

- LDM KGy = Laczkó Dezső Múzeum Képzőművészeti Gyűjteménye
 LDM IGY = Laczkó Dezső Múzeum Iparművészeti Gyűjteménye
 Ltsz. = leltári szám
 OSZK TT = Országos Széchenyi Könyvtár Térképtára
 BALASSA-KRALOVÁNSZKY 1983 = BALASSA L. - KRALOVÁNSZKY A.: Veszprém. Budapest 1983
 CSATKAI 1963 = CSATKAI E.: Pozsonyi képzőművészek 1750 és 1850 között. Művészettörténeti Értesítő 12. 1963. 18-28.
 CZENNERNÉ 1957 = CZENNERNÉ WILHELM G.: Wilhelm Peter Zimmermann magyar vonatkozású rész-karc sorozatai. Folia Archeologica 9. 1957. 187-203.
 ÉBER 1935 = ÉBER L.: Művészeti Lexikon I. Budapest 1935
 FLEISCHER 1935 = FLEISCHER Gy.: Magyarok a bécsi Képzőművészeti Akadémián. Budapest 1935
 HUNGLER 1988 = HUNGLER J.: Veszprém településtörténete. Veszprém 1988
 KEMPELEN 1911 = KEMPELEN B.: Magyar nemes családok II. Budapest 1911
 KOROMPAY 1957 = KOROMPAY Gy.: Veszprém 2. átdolgozott, bővített kiadás. Budapest 1957
 MAGYAR NAGY LEXIKON 1994 = Magyar Nagy Lexikon III. Budapest 1994

- MŰV 1780-1830 = Művészet Magyarországon 1780-1830. Budapest 1980
 MRT 2 = ÉRI I. - KELEMEN M. - NÉMETH P. - TORMA I.: Magyarország Régészeti Topográfiája. Veszprém megye régészeti topográfiája 2. A veszprémi járás. Budapest 1969
 NAGY 1874 = NAGY I.: Magyarországi képzőművészek a legrégebbi időkől 1850-ig. Századok 1874
 PATAKY 1951 = PATAKY D.: A magyar rézmetszés története. Budapest 1951
 RÓZSA 1963 = RÓZSA Gy.: Budapest régi látképei 1493-1800. Budapest 1963
 RÓZSA 1974 = RÓZSA Gy.: Friedrich Bernhard Werner magyarországi vedutái. Művészettörténeti Értesítő 23. 1974. 28-48.
 SZABÓ 1988 = SZABÓ I.: A kővágóórsi templom restaurálásáról. Zsombékszéktől a templompadig. Néprajzi tanulmányok, szerk.: Rohály Gábor Budapest 1988. 8-12.
 THIEME-BECKER 1909 = THIEME-BECKER: Allgemeines Lexikon der Bildenden Künstler von der antik bis zur Gegenwart III. 1909
 VAYER 1962 = VAYER L.: Masolino és Róma. Budapest 1962
 VERESS 2001 = VERESS D. Cs.: A tér a török korban. Kézirat. 2001.okt. 25.

- ¹ KOROMPAY 1957
² RÓZSA 1963
³ VAYER 1962. 60.,70.
⁴ CZENNERNÉ 1957. 198.
⁵ VERESS 2001. 1.
⁶ Ltsz.: LDM KGy 56.20.1.
⁷ Ltsz.: LDM. KGy. 56.3.1.
⁸ Ltsz.: LDM. KGy. 56.4.1.
⁹ Ltsz.: LDM. KGy. 2002.6.1.
¹⁰ Ltsz.: LDM. KGy. 2002.7.1.
¹¹ Ltsz.: LDM. KGy. 2002.8.1.
¹² Ltsz.: LDM. KGy. 56.16.1.
¹³ KOROMPAY 1957. 27.
¹⁴ RÓZSA 1974. 47.
¹⁵ RÓZSA 1974. 28.
¹⁶ KOROMPAY 1957. 27.
¹⁷ Ltsz.: LDM. KGy. 77.89.1.
¹⁸ Ltsz.: LDM. KGy. 56.3.2.
¹⁹ Ltsz.: LDM. IGY. 53.6.145.
²⁰ Ltsz.: LDM. KGy. 2002.2.1. és 2002.3.1.
²¹ KOROMPAY 1957. 46.
²² Ltsz.: LDM. KGy. 82.27.1., 82.26.1., 2001.4.1.
²³ RÓZSA 1974. 28.
²⁴ A Veszprém Megyei Levéltárban őrzött városi tanácsülés jegyzőkönyve (Jzk. 1817. nov. 15., 22.) megőrökíti a Berkeny-nyel való megállapodást: "... a Czéhek által lett

meg kérés után Rézmetsző és földmérő, egyéb iránt is Hazafi Nemes Berken Urra bízván, hogy az úgy nevezett Kundschaft Levelekre lejendő nyomtatvány végett Veszprém városának kitetszőbb egyik oldalát, prospektjét le rajzolván, azt próba formába készítené el: ebbéli munkáját Berken Úrnak melly is Veszprém Városának napkeleti kinézetét foglalja magába, mái napon be mutatá."

- ²⁵ ÉBER 1935. II. szerint Berkeny Veszprém-ben született, a MAGYAR NAGY LEXIKON 1994, a MŰV. LEXIKON 1965. 17.; NAGY 1874. 29. és PATAKY 1951. 77. szerint viszont vámosi származás. A magunk részéről valószínűbbnek tartjuk, hogy Veszprém-ben született, ugyanis Veszprém-ben élő nemesi családról van szó. Mivel azonban 1710-től a reformátusoknak a II. József-féle 1781. okt. 29-i türelmi rendeletig nem volt szabad vallásgyakorlatuk, ezért a református gyerekeket megkeresztelni Kádártára, Szentkirályszabadjára és Vámosra vitték. Vámoson Berkeny-re vonatkozó adatot ugyan nem találunk, de elképzelhető, hogy a tűzvész által megsemmisült iratok között volt. Berkeny maga hol Berkeny-nek, hol Berken-nek írta a nevét. Mi csak ahol az irodalom „y” nélkül használta, ott tartottuk meg ezt a formát, egyébként a Veszprémi Levéltár idézett nemességvizsgálati iratai alapján a Berkeny változatot használtuk.
²⁶ NAGY MAGYAR LEXIKON 1994

- ²⁷ FLEISCHER 1951. 31.
- ²⁸ NAGY MAGYAR LEXIKON 1994. III., és MŰV 1780-1830. 229.
- ²⁹ PATAKY 1951. 78.
- ³⁰ KEMPELEN 1911. 143. szerint az 1754/55-ös összeírás-kor Berkeny Ádám fordul elő a kétségtelen nemesek között, de a Veszprém Megyei Levéltár 1791-es Nemesség vizsgálati iratai (B III. Nr.34.) alapján bizonyítottnak vehető, hogy a család 1493-tól joggal viseli a nemesi jelzőt. III. Ulászlótól kapták a nemesi levelet. Ezt Mátyás király oklevele is bizonyította. Van 1733-as adat Berken János-ról, aki a szászországi ottendorfi előnevet is használta. Az ő fia volt Ádám, akinek fia volt a veszprémi lakos Berken Mihály, aki 1791-ben, fia (János) részére kért bizonyáglevelet a nemességről, amelyet meg is kapott. Berken János Sámuel ekkor már Bécsben dolgozik és tanul.
- ³¹ OSZK TT 6 374
- ³² Hasonló egyszerű vonalas barokk, kéttornyú székesegyház-templomrajz látható a Pálóczy Horváth Ádám (1760 - 1820) költő és földmérő által 1784-ben készített rajzon, amelyet a Veszprém Megyei Levéltár őriz.
- ³³ MŰV 1780-1830, 229. és ÉBER 1935 szerint Berkeny művei közül kiválik a pozsonyi Szent Háromság templom és a trinitárius kolostor képe, valamint a "II. Lipót leteszi a koronázási esküt", a THIEME-BECKER a Decsy Sámuel: "A magyar szent koronának és az ahhoz tartozó tárgyaknak históriájá"-hoz készített ábrázoló rajzait emeli ki, de ismertek az Eszterházy kastélyról készített rajzai is. (PATAKY 1951. 78.)
- ³⁴ Tisztázandó Berkeny rézmetsző és rajzoló kapcsolata a püspöki incolatus gyűjteményben fellelhető dokumentu-

mokban szereplő Nemes Berkeny Sámuel céhmesterrel (HUNGLER 1988. 204.), valamint a városi jegyzőkönyvekben szereplő Berkeny József asztalossal (HUNGLER 1988. 208.). Igen érdekes az az 1794-ből Kővágóórsról származó megbízási szerződés is, ami a Kővágóórsi Evangélikus Gyülekezet Adattárában található. A dokumentum az evangélikus templom padjainak 1987 és 1988 közötti restaurálása során került elő, és az áll benne, hogy a gyülekezet elöljárói a "Veszprémben lakozó Nemes Berken Sámuel mint értelmes tanult Tislér meistert fogadják meg" a Tislér munka elvégzésére. A restaurálás során az egyik padoldaldalról napfényre került, krétával írt Berkeny Sámuel kézírás is megerősítette az irat hitelességét. SZABÓ 1988. 12.

³⁵ CSATKAI 1963. 21.

³⁶ A Veszprém megyei közgyűlés 1822-ben és 1823-ban kelt jegyzőkönyvei foglalkoznak Berkeny balesetből eredő halálának körülményeivel, illetve Bécsben élő özvegyének, Schulman Magdolnának kérelmével, aki - hogy gyermekeiről gondoskodni tudjon - hozzá szeretne jutni meghalt férje tőkéjéhez.

³⁷ BEUDANT, F. S.: Voyage minéralogique et géologique en Hongrie ... I-IV. Paris 1822. A szöveg ismertetései magyar nyelven a következők: BIRKÁS Gy.: Egy francia tudós dunántúli utazása 1818-ban. Győri Szemle 1931. 151-169.; FALLER J.: Beudant francia geológus 1818. évi tanulmányútja Veszprémmegyéjében. Vv. 1933. január 22.5.; HUNGLER 1988. 197.

Ezúton köszönöm Boros László, Hudi József, Somfai Balázs és Szabó István figyelemreméltó tanácsait és segítségét.

VESZPRÉM CITY PICTURES IN THE COLLECTION OF MUSEUM „LACZKÓ DEZSŐ” (VESZPRÉM)

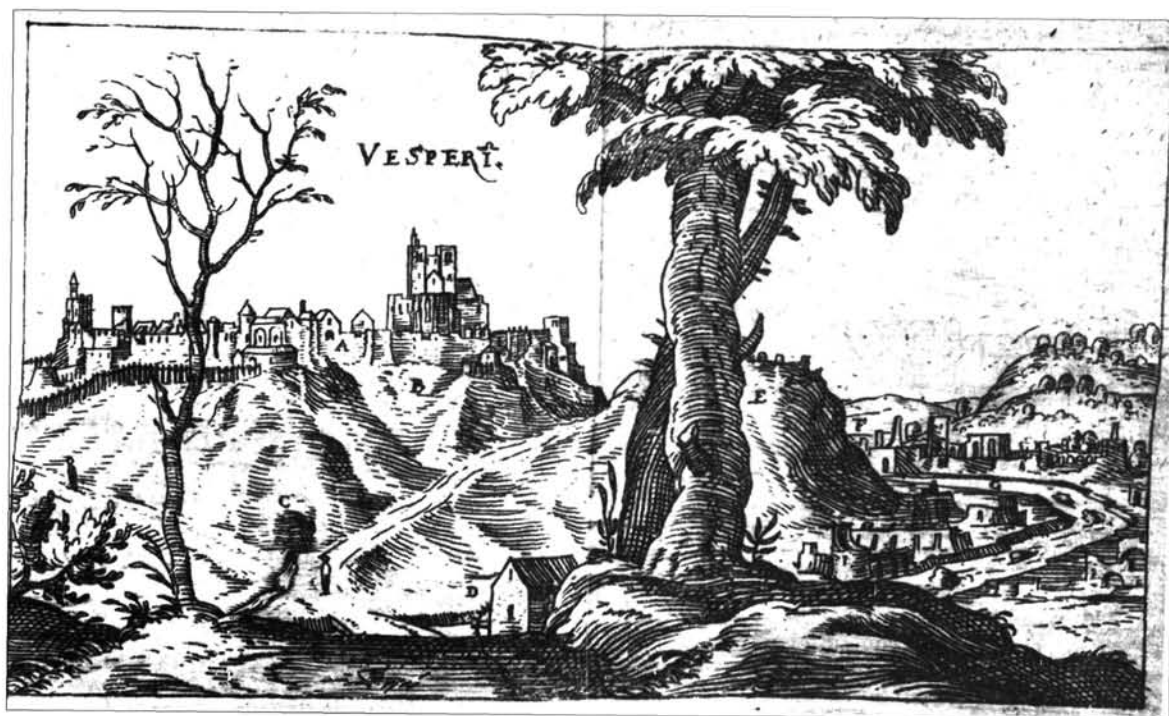
The Veszprém Dezső Laczkó Museum has a rich collection of city pictures. Veszprém city is unusually situated: the castle hill is surrounded by the Séd stream, and it rises above the plateau with its buildings like a bas-relief. The earliest Veszprém vedutas attempt to present this special situation, depiction of the castle from the eastern angle being the most frequent and the favourite, as this provides the best effect. There are a few early depictions of Veszprém, which were later taken over by several others, most likely with small modifications. One of these early archetypes is an illustration in Wilhelm Dillich's "Ungarische Chronica" published in 1600 in Kassel, which depicts the castle from the east, behind trees in the foreground, beyond a water mill indicative of the stream in the middle ground. Another renowned archetype, which also presents Veszprém castle from a similar angle, is a copperplate by Johann Siebmacher. A Zimmermann copperplate from the 16th century, on the other hand, shows the siege by the Turks in 1593. Although the characteristic buildings of Veszprém can easily be recognised, the primary purpose of Zimmermann's picture was as a pictorial illustration of old-time war correspondence.

On the depictions of the city from the 1700s, the results of construction indicating development of the city and expansion to the south of the castle appear in order. Besides the sacral centre in the castle, a secular centre was also being established. One of the most significant of these is a woodcut by F. B. Werner, which he produced based on his own survey work.

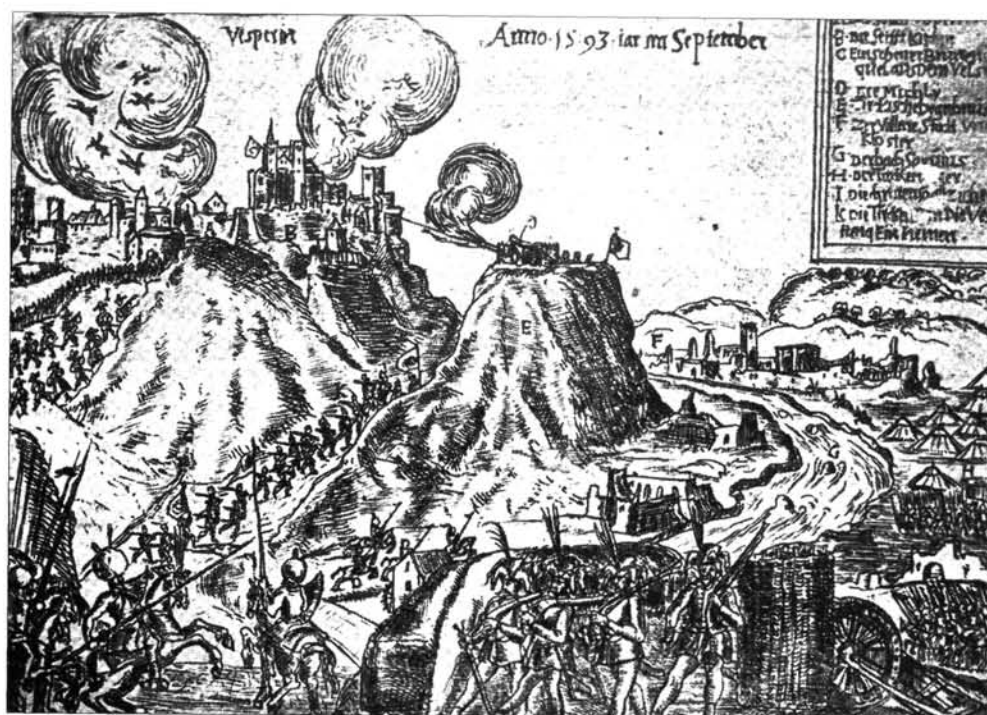
A particular place is occupied in the collection by certain duplicated graphics, on which details other than the most usual aspect of the city appear: for example on Slowikovsky's lithography, or on another woodcut produced from a viewpoint in the Betekints valley.

Among the most valuable items in the museum collection are unique, coloured, large-scale pen drawings of Veszprém produced by Sámuel János Berkeny (1765-1822), a map maker-illustrator, and a son of the city who also worked for a long time in Vienna. The drawings produced in 1817 and 1818 show the city from the east, the south, and from Tizenháromváros.

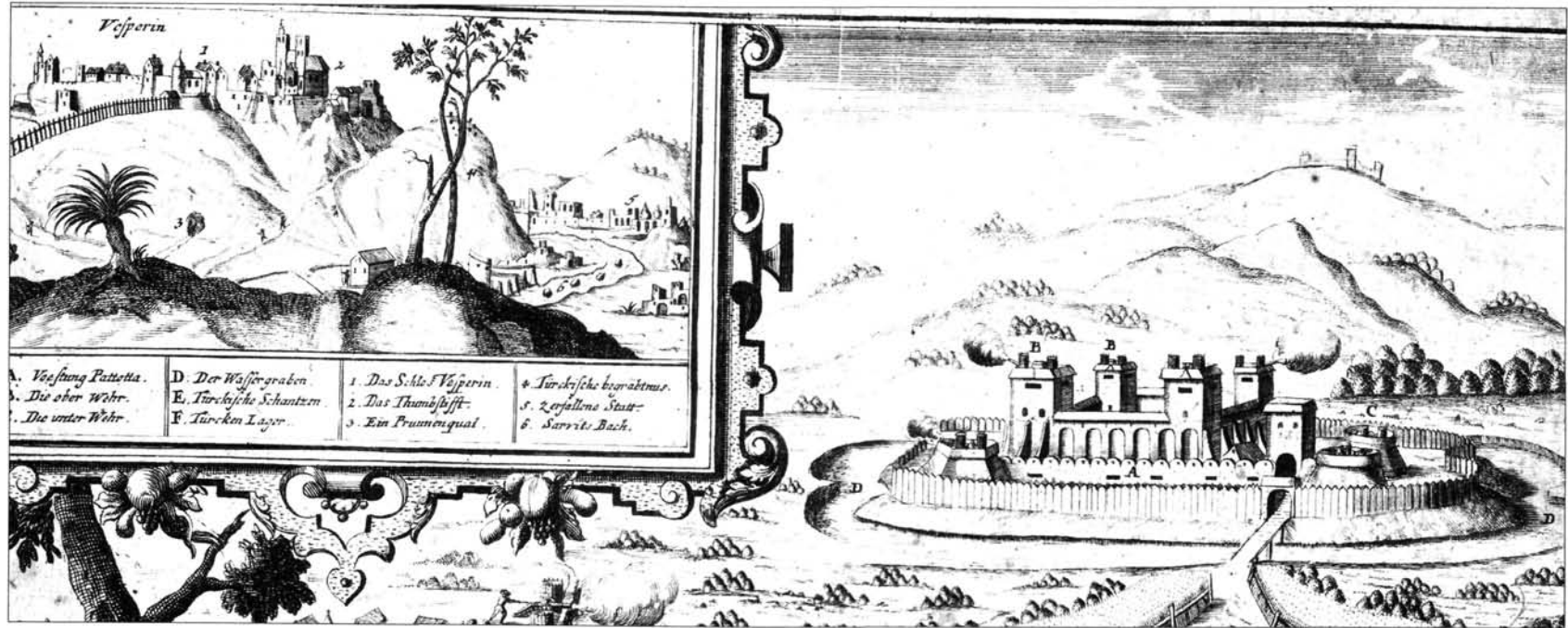
The 19th and 20th century vedutas, as well as the corpus of city pictures still to be found in other collections, are to be the subjects of further articles.

1. ábra. Veszprém látképe Wilhelm Dillich: Ungarische Chronica (Kassel 1600) c. művében OSZK
 Figure 1. View of Veszprém, in: Wilhelm Dillich: Ungarische Chronica (Kassel 1600) OSZK

2. ábra. A törökök ostroma 1593-ban, Dillbaum Eikonografiájából (W. P. Zimmermann rézkarca) 1605
 Figure 2. Siege of the Turks in 1593, from Dillbaum's Eikonography (copperplate by W. P. Zimmermann) 1605

3. ábra. Veszprém és Palota ostroma J. Sibmacher alapján, 1593 Ltsz.: 85.31.1.

Figure 3. Siege of Veszprém and Palota based on J. Siebmacher, 1593, Inventory no. 85.31.1.

CRAS · CRAS · SEMPER CRAS · OMNIS DILABITUR ÆTAS.

H60

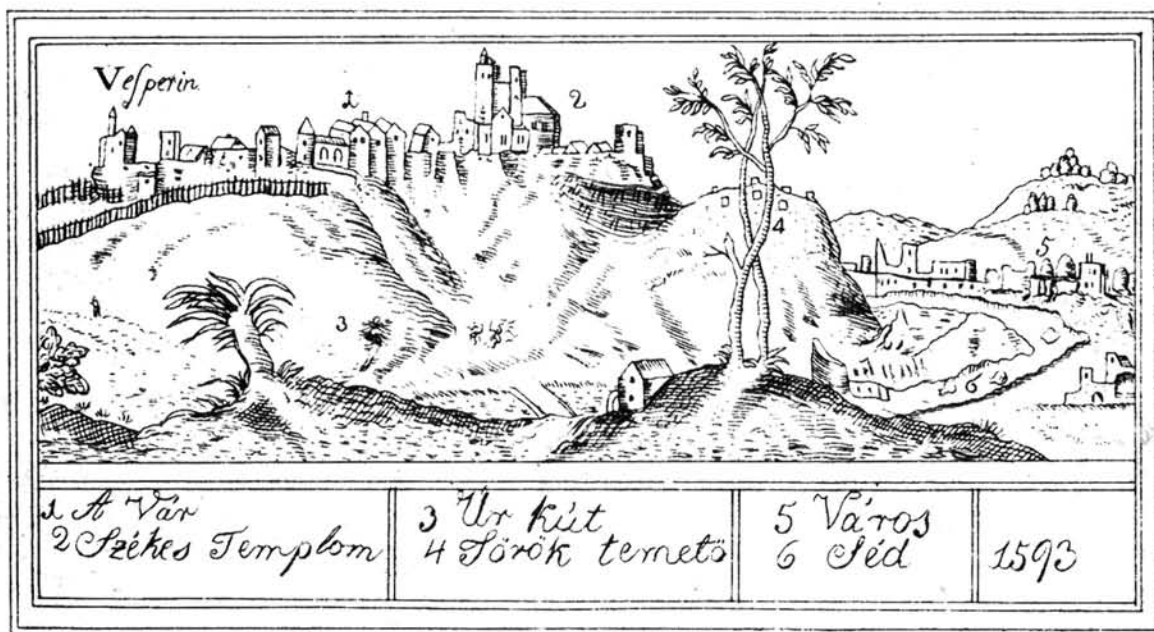

CRAS semper clama CRAS sic dilabitur ætas. Fac hodie, quod sis facturus, CRAS hodie adstat.

Wer singt Cras Cras gleich wie ein Raub,
Der heißt ein Narr bis in sein Grab.

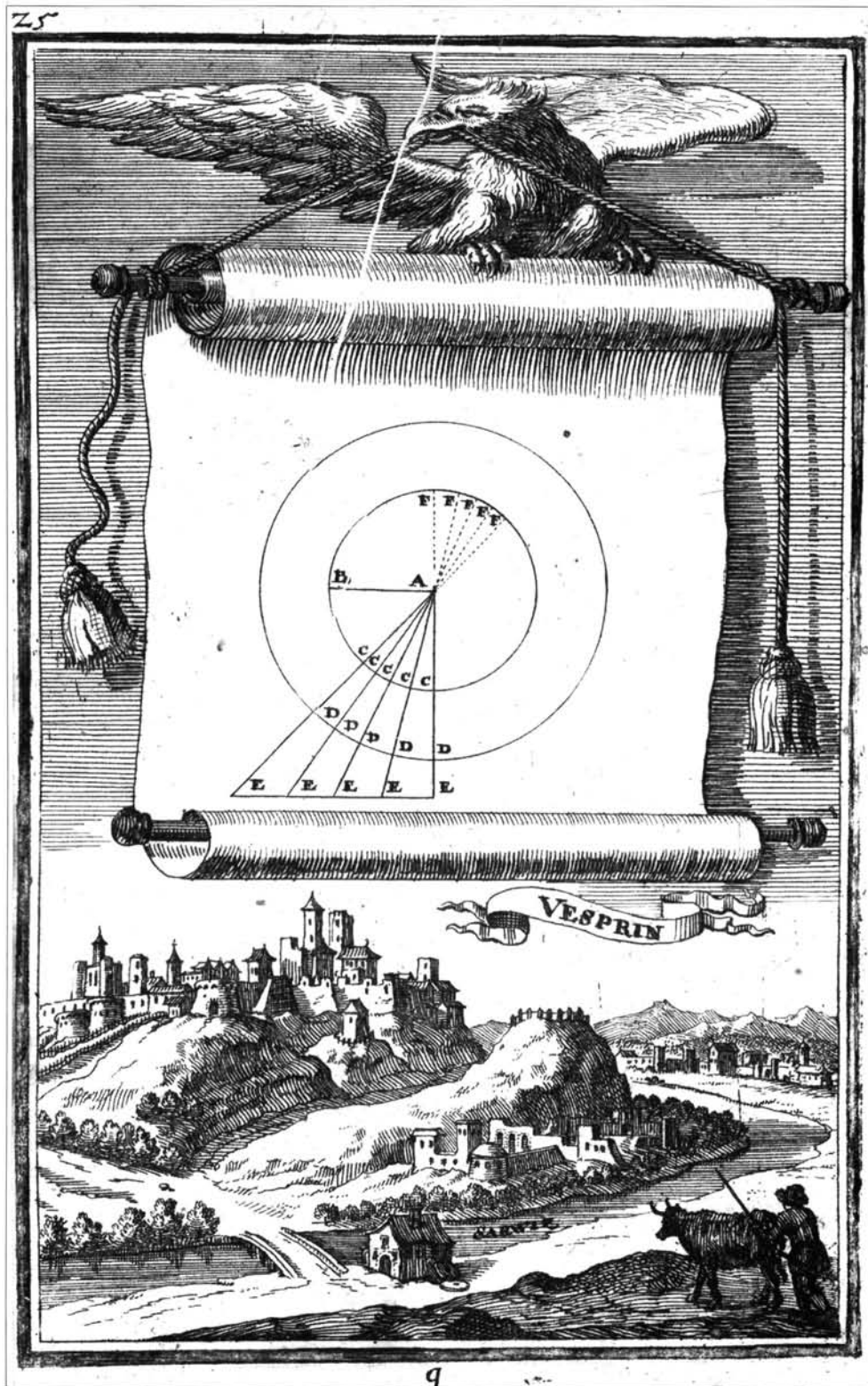
Darumb nicht suchen thü auffschlag,
Nem auch kein Ziel uffn andern tag.

4. ábra. Lucas Schnitzer: Vesprin in Ungarn "Cras, cras, semper cras..." 1638 Ltsz.: 2002.8.1.
Figure 4. Lucas Schnitzer: Vesprin in Ungarn „Cras, cras, semper cras...” 1638 Inventory no. 2002. 8.1.

Me: Tóth János 1837

5. ábra. Tóth János: Veszprém látképe J. Siebmacher alapján, 1837 Ltsz.: 56.4.1.
Figure 5. János Tóth: View of Veszprém based on J. Siebmacher, 1837, Inventory no. 56.4.1.

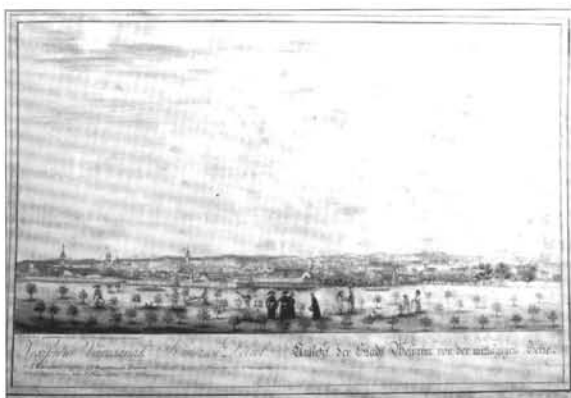
6. ábra. A veszprémi vár kelet felőli nézete (Birkenstein rézmetszetével) 1686 Ltsz.: 2002.7.1.
 Figure 6. View of Veszprém castle from the east (with Birkenstein's copperplate) 1686, Inventory no. 2002.7.1

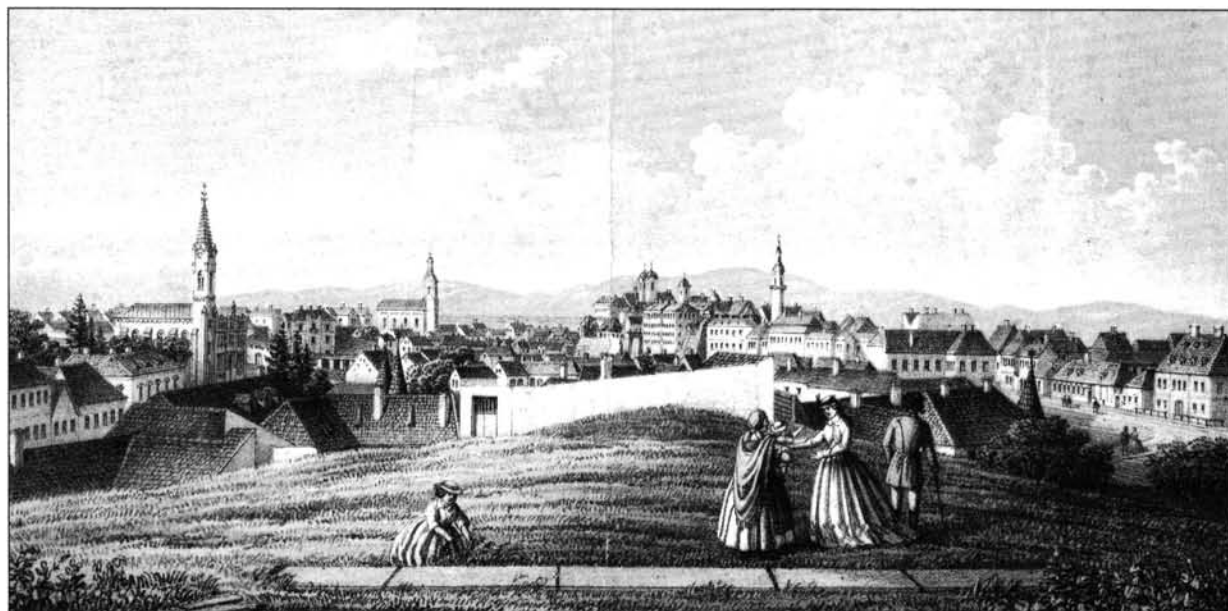
7. ábra. Berkeny (Berken) János: Veszprém városának kinézése Északra, 1817 Ltsz.: 2001.4.1.
 Figure 7. János Berkeny: Aspect of Veszprém city to the north, 1817, Inventory no. 2001.4.1

8. ábra. Berkeny (Berken) János: Veszprémben az úgy nevezett Tizenhárom városnak le Ábrázolása, 1818 Ltsz.: 82.27.
 Figure 8. János Berkeny: Depiction of the so-called Tizenháromváros in Veszprém, 1818 Inventory no. 82.27

9. ábra. Berkeny (Berken) János: Veszprém Városának kinézése Délről, 1817 Ltsz.: 82.26.
 Figure 9. János Berkeny: Aspect of Veszprém city to the south, 1817, Inventory no. 82.26

10. ábra. Slowikowsky Ádám: Veszprém a Kálváriáról, XIX. sz. II. fele.
Figure 10. Ádám Slowikowsky: Veszprém from Kálvária, 2nd half 19th c.